

ТУХТА БОБОВ

АДАБИЁТШУНОСЛИК
АСОСЛАРИ

8
5-7

АДАБИЁТШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги университетлар ва педагогика олий
укув юртларининг филология (ўзбек тили ва адабиёти)
факультетлари талабалари (бакалаврият босқичи)
учун дарслик сифатида тавсия этган*

Масъул муҳаррир:
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология
фанлари доктори, профессор *С.Мамажанов*.

Такризчилар:
филология фанлари докторлари, профессорлар: *Ҳ.Ҳомидов*,
Н.Раҳмонов ва филология фанлари номзоди, доцент
М.Олимовлар.

Муҳаррир: *Зиёда Каримова*

Мазкур китоб муаллифнинг "Ўқитувчи" нашриёти томонидан 1979 йилда чоп этилган "Адабиётшуносликка кирish курси бўйича ўқув-методик қўлланма"сининг қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашридир.

Дарслиқда баъдий адабиётнинг умумий қонунликлари, адабий асар тузилиши ва адабий жараён ҳақида назарий тушунчалар берилган.

Б 4603010400-125 2001
351(04)2001

SBN 5-640-02969-2

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 2002 йил.

МУАЛЛИФДАН

Сўнги йилларда адабиёт назарияси соҳасида бир қатор тадқиқотлар яратилди. Булар орасида, хусусан, Ўзбекистон Республикаси ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий ходимлари томонидан яратилган икки томлик “Адабиёт назарияси” (1978, 1979) ва уч томлик “Адабий турлар ва жанрлар” (1991, 1992) китоблари алоҳида эътиборга лойиқ. Шунингдек, ўзбек шеърларида бармоқ ва аруз тизимлари, қофия илми, роман поэтикаси, сюжет, конфликт, композиция, бадий тил, миллийлик ва умуминсонийлик, анъана ва янгилик каби назарий масалаларга бағишланган тадқиқотлар ҳам пайдо бўлди. Бу, ҳеч шубҳасиз, адабиёт назарияси соҳасида эришилган ютуқдир. Айни чоқда, адабиётшунос-методист олимларимиз ҳам ўрта ва олий мактабларда адабиёт назариясини ўрганишга оид дарслик-қўлланмалар яратдилар. Чунончи, проф. Н.Шукуров, Н.Ҳотамов, Ш.Холматов, М.Маҳмудовнинг “Адабиётшуносликка кириш” (1979, 1984), мазкур сатрлар муаллифининг “Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув-методик қўлланма”си (1979), академик И.О.Султоновнинг “Адабиёт назарияси” (1980, 1986), проф. А.Зуннунов ва Н.Ҳотамовнинг “Адабиёт назарияси” (1978, 1982), проф. Б.Валихўжаевнинг “Ўзбек адабиётшунослиги тарихи” (X—XIX асрлар, 1993), проф. А.Фитратнинг “Адабиёт қоидалари” (1926, 1995), “Аруз ҳақида” (1936, 1997), Э.Худойбердиевнинг “Адабиётшуносликка кириш” (1995), проф. А.Ҳожиаҳмедовнинг “Мактабда аруз вазнини ўрганиш” (1978, 1995), “Ўзбек арузи лугати” (1998), “Мумтоз бадийят малохати” (1999), “Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия” (1998), мазкур сатрлар муаллифининг “Шеър илми таълими” (1996), Ҳ.Ҳомидий,

Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимованинг “Адабиётшунослик терминлари луғати” (1967, 1970), Н.Ҳотамов ва Б.Саримсоқовнинг “Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳди луғати” (1979) каби китоблари ана шулар жумласидандир.

Адабиёт назарияси ва уни ўрганиш борасида қилинган ишларни эътироф этганимиз ҳолда шу нарсани таъкидламоқчимизки, XX асрнинг 90-йилларигача яратилган бундай китобларнинг аксарияти замона зайли билан бир қадар “эскириб” қолди — уларга жиддий тузатишлар киритиш ва, ҳатто, анча-мунча бобларини бутунлай қайта ёзиш, қисқартириш-тўлдириш зарурати туғилди. Зеро ўқув-методик адабиётлар қандайдир консерватив-догматик нарса эмас, улар замон талаблари ва илм-фан равнақи тақозоси билан ўзгартирилиб-янгиланиб борилаверадиган ижодий ҳодисадир. Бу — табиий. Бу гап каминанинг 1979 йилда чоп қилинган “Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув-методик қўлланма”сига ҳам тааллуқлидир. Негаки, бу китоб нашр қилингандан бери орадан йигирма бир йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Шу даврда мамлакатимиз ҳаётининг барча жабҳаларида, шу жумладан адабий-назарий қарашларимизда ҳам, ўрта ва олий адабий таълим тизимида ҳам кескин ўзгаришлар юз бердики, булар дарсликни қайта ишлаб чиқишни тақозо этди. Китобнинг бу нашрида бир қатор ўзгаришлар мавжуд. Шулардан бири — мазкур ўқув предмети номига ижодий муносабатдаёқ сезилади. Ҳа, бу нашрда дарсликни илгаригидек “Адабиётшуносликка кириш” деб эмас, балки “Адабиётшунослик асослари” деб номлаш лозим топилди. Бунинг боиси шундаки, биринчидан, “Адабиётшуносликка кириш” деган фаннинг ўзи илмда йўқ, бу олий адабий таълимда, шартли равишда, қабул қилинган атама эди. Иккинчидан, Адабиётшунослик “Адабий танқид”, “Адабиёт тарихи” ва “Адабиёт назарияси” каби махсус фанлардан таркиб топади. Башарти, агар дарслик “Адабиётшуносликка кириш” деб номландиган бўлса, ана шу фанларнинг ҳаммаси ҳақида фикр-мулоҳаза юритиш лозим бўларди. Илмий мантиқ мана шуни тақозо қилади. Ваҳоланки, мазкур ўқув предметида (“Муқаддима”ни мустасно қилганда) асосан адабиёт назариясининг биринчи курс талабалари (бакалаврият) ўрганиш-

лари зарур булган масалаларигина таълил қилинади, холос. Шунга кура, мазкур укув предметининг номи узгартирилди.

Мазкур нашрда дарсликнинг деярли барча боблари қайта қуддан кечирилган, янги боблар ("Крфия сабоклари" каби) ъисобига бойитилган, баъзи боблар (чунончи, "Адабий асар сюжети ва композицияси" боби икки мустакъл боб сифатида) кенгайтирилган, мунозарали масалаларга баъоли қудрат аниқлик киритишга аракат қдлинган.

Дарсликда хусусан, адабий асар тузилиши масалаларини тизимлироқ; ва чуқурроқ, урганишга эътибор берилган — бу борада тарихий поэтика таълимига ам таянилган.

Мазкур дарслик, асосан, одий укув юртларининг Ўзбек филологияси (узбек тили ва адабиёти) факультетлари (бакалавриат босқачи) талабаларига мулжалланган булса-да, ундан, бизнингча, мазкур укув предмета урганиладиган бошқд факультетлар талабалари, адабиёт муаллимлари, умумтаълим мактабларининг юқори синф укувчилари, лицейлар ва касб-хунар коллежлари укувчилари, тайёрлов курслари тингловчилари ҳам истифода этишлари мумкин.

МУҚАДДИМА

АДАБИЁТШУНОСЛИК ФАНЛАРИ

Адабиётшунослик — бадиий адабиёт ҳақидаги фан — бадиёт ҳақида баҳс юритувчи фан экан, у ҳақдаги умумий назарий маълумотларни қуйидаги тартибда изчиллик билан ўрганиш зарур.

1. “Адабиёт” атамасининг мазмуни ва қўлланилиши тарихи. “Адабиёт” (ар. أدب — *адаб-обод* сўзининг кўплик шакли бўлиб, луғавий жиҳатдан яхши хулқ демакдир) атамаси амалда кенг ва тор маъноларда қўлланилади. Кенг маънода қўлланилганда “адабиёт” (عدييات) тушунчаси доирасига китоблар, рисоалар, мақолалар ва, умуман, кўпчиликнинг ўқишига мўлжаллаб ёзилган ва нашр қилинган (босмаҳона кашф этилишидан аввалги даврда қўлёзма ҳолда тарқалган) асарлар киради. Адабиёт, айти чокда, турли соҳаларга бўлинади ва турли номлар билан аталади. Чунончи, қишлоқ хўжалигига оид асарлар — “қишлоқ хўжалиги адабиёти”, техникага доир асарлар — “техника адабиёти”, тиббиётга оид асарлар — “тиббиёт адабиёти”, сиёсатга доир асарлар — “сиёсий адабиёт”, сўз санъатига оид асарлар — “бадиий адабиёт” деб юритилади ва ҳоказо. “Адабиёт” атамаси тор, яъни махсус маънода қўлланилганда фақат бадиий асарлар (романлар, повестлар, ҳикоялар, очерклар, шеърлар, балладалар, поэмалар, қасидалар, драмалар, комедиялар, трагедиялар ва бошқалар) гина назарда тутилади. “Адабиётшунослик асослари” курсимизда “адабиёт” атамаси, асосан, мана шу махсус маънода қўлланилади¹.

¹ Қаранг: Иззат Султон. Адабиёт назарияси: Т. “Ўқитувчи”, 1980, 5-бет.

Маълумки, ҳозирги пайтда жаҳоннинг бир неча халқлари тилларида, шу жумладан рус тилида “литература”, ўзбек тилида эса “адабиёт” атамаси ишлатилади. Ҳар иккала атама ҳозирги даврда бир хил маънони англатади. Бироқ бу икки атама этимологик жиҳатдан ҳам, қўлланилиш тарихи жиҳатидан ҳам бир-биридан ажралиб туради.

“Литература” (франц. litterature — ёзма адабиёт) атамаси жаҳон фанида XVIII—XIX асрларда пайдо бўлган. Бу атама аслида ҳарф ва logos сўзларининг қўшилишидан пайдо бўлган; litterature — босма сўз демакдир ва у, асосан, “ёзма адабиёт” маъносида қўлланилган. Бу атамани Россияда биринчи бўлиб илмий асослаган танқидчи В.Г.Белинскийдир. Россияда XIX аср ўрталаригача “литература” ўрнида “поэзия” атамаси ишлатилган. Махсус ва тор маънодаги “адабиёт” атамаси ўзбек тилида XX аср бошларида қўлланила бошланган.

Ўзбек тилида “адабиёт” атамаси кишиларга яхши хулқ ва умуман ҳаётни тўғри тушуниш ва тўғри яшашни ўргатиш мақсадида ёзилган асарлар маъносида қўлланилган. Шунга кўра, ўтмишда бадий адабиёт билан бирга умуман илмий, тарихий, ахлоқий китоблар ҳам “адабиёт” атамаси тушунчаси доирасига киритилган. Ўрта асрларда шундай асарлар ҳам яратилганки, уларда сўз санъати илм-фан, ахлоқ-одоб масалалари билан чатишиб кетган (“Қобуснома”, “Кутадғу билиг”, “Бобурнома” ва б.). Шу хил асарлар ҳам “адабиёт” деб юритилган. Бундан ташқари, ўтмишда яратилган соф бадий асарлар (“Шоҳнома”, “Хамса” ва б.) ҳам ёзилганки, булар ҳам “адабиёт” атамаси тушунчаси доирасига киритилган. Бироқ, ўтмишда “адабиёт” тушунчаси бўлса-да, уни ифодаловчи атаманинг номи йўқ эди. Бу атама ўрнида турли сўз ва иборалар ишлатилган. Чунинчи, шеърӣ асарлар “назм”, “манзума”, “абёт”, “шеър” деб ва прозаик асарлар “наsr” (тизилмаган, тарқоқ сўз) деб юритилган. Ўтмишда шеърӣ тўпламлар учун махсус атамалар (“баёз”, “деvon” каби) ишлатилган-у, аммо шеърӣ ва насрий асарлар учун махсус атама (“адабиёт”) бўлмаган ёки бўлса ҳам одат тусига кирмаган. XX аср бошларида ўзбек маърифатпарварлари — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний ва бошқалар ўзларининг баъзи бадий асарларини “адабиёт” деб аташган (“Енгил адабиёт” каби).

Асримизнинг 20-йилларида “адабиёт” атамасини бадий асарларга нисбатан ишлатиш одат тусига кирган. Мирмуҳсин Шермухамедов, Абдурауф Фитрат, Абдурахмон Саъдий ва бошқаларнинг асарларида “адабиёт” атамаси махсус маънода қўлланила бошланган. Бироқ, “адабиёт” атамасининг қарор топиши жиддий изланишлар, баҳслашувлар заминида юз берган. Баъзилар уни ўша даврларда қўлланила бошланган “ёзувчи” (“ёзғувчи”) тушунчасига мослаб “ёзғич” деб аташни тавсия қилганлар. Бироқ адабий жамоатчилик бу атамани қабул қилмади. Шу тариқа, адабиётшунослик илмида “адабиёт” атамаси тўла қарор топган.

2. Бадий адабиёт ва уни ўрганишнинг маърифий ва эстетик аҳамияти. Адабиёт санъатининг бир тури, сўз санъатидир. Бадий адабиёт ҳаётни сўз орқали тасвир этади. Адабиётда ҳаётнинг муҳим воқеа-ҳодисалари, кишиларнинг ўзига хос хислатлари, руҳияти, орзу-умидлари, дарди, сирасрорлари акс этади. Шу тариқа, адабиёт турмушни ўрганиш курали бўлиб хизмат қилади. Ёзувчи турмушни, факт ва ҳодисаларни ўрганади, улардан зарур хулосалар чиқаради. Ана шу хулосаларни жонли образлар воситасида ифодалайди. Демак, бадий адабиёт дунёни бадий ўзлаштиришдан иборатдир¹.

Бадий адабиёт, айни пайтда, дунёни ўзгартириш курали ҳамдир. Буюк ёзувчилар жамиятнинг олға интилишига ҳамиша ёрдам берганлар.

Бадий адабиёт ўқувчининг ҳиссиёти ва шуурига кучли таъсир этади. Умуман, бадий адабиётнинг маърифий ва эстетик аҳамияти ниҳоятда каттадир. Бу ҳодисани чуқур ҳис қилиш учун академик Иззат Султоннинг “Классик адабиётнинг маърифий ва тарбиявий аҳамияти” номи мақоласини синчиклаб ўрганиб чиқиш керак².

Бадий асарларнинг моҳиятини тўғри англаш ва адабиёт ҳодисаларига баҳо бериш учун, даставвал, бадий адабиёт ҳақидаги фанни, яъни адабиётшунослик фанларини билиш лозим. Акс ҳолда, киши адабий ҳодисаларни тўғри баҳолай олмаслиги эҳтимолдан узоқ эмас.

¹ О. Шарафиддинов. Адабиёт — ҳаёт дарслиги. Т., 1981, 7-бет.

² Ўзбек тили ва адабиёти. 1973, 6-сон.

3. Адабиётшуносликнинг объекти (предмети) ва вазифалари. “Адабиётшунослик” атамаси этимологик жиҳатдан “адабиёт” атамасига форс-тожикча — “шинос” (яхши билиш, тайин этиш) феъли ва ўзбекча — “лик” аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлган. “Шинос” феъли ўзбек тили талаффузи тақозосига кўра “шунос” шаклига кириб қолган. Шу тариқа, ўзбекча “адабиётшунослик” атамаси пайдо бўлган. “Адабиётшунослик” атамасига Қисқача адабиёт энциклопедиясида қуйидагича таъриф берилган: “Адабиётшунослик — бадиий адабиётни, унинг моҳиятини, келиб чиқишини ва ижтимоий алоқаларини ҳар тарафлама ўрганувчи фандир; сўз орқали бадиий фикрлашнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги, бадиий ижоднинг генезиси (негизи, замини), тузилиши, тарихий-адабий жараённинг локал (маълум жой ва даврга оид) ва умумий қонунилари ҳақидаги билимлар жамидир; бу сўзнинг торроқ маъносини олганда, адабиётшунослик — бадиий адабиётни ва ижодий жараённи ўрганиш тамойиллари ва усуллари ҳақидаги фандир”¹.

Адабиётшунослик объекти (предмети) тарихий шароит билан узвий бирликда олинган адабий маҳсулот ва унинг яратилиш жараёнидир. Атоқли адабиётшунос Иззат Султон “Адабиёт назарияси” дарслигида адабиётшуносликка берилган таърифнинг маъзани чақар экан, қуйидагиларни таъкидлайди: а) адабиётшуносликнинг диққат марказида, даставвал, адабиётнинг энг яхши намуналари, яъни мумтоз асарлар ва улуғ сўз усталарининг ижодиёти туради. Ана шундай мумтоз асарлар ва улуғ ёзувчилар ижоди таҳлили жараёнида бадиий адабиётнинг қонуниятлари, хусусиятлари кашф этилади; б) адабиётшунослик тарихий-адабий жараён — маълум бир даврда адабиётнинг ривожланиш шароити ва йўлларини ўрганади, қонуниятларини очади; в) адабиётшунослик адабиётни яратувчиларнинг бадиий адабиёт ва тарихий-адабий жараён ҳақида айтган фикрларини ҳисобга олади, унга таянади².

¹ КЛЭ, т. 4, М. 1967, 331-бет.

² Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т., “Ўқитувчи”, 1980, 5-33-бетлар.

Демак, мумтоз бадиий асарлар, улуг ёзувчиларнинг адабиёт ҳақидаги фикрлари, тарихий-адабий жараён ва унинг ҳамма намояндалари ижодий маҳсулоти адабиётшуносликнинг объектини ташкил қилади.

Адабиётшуносликнинг асосий вазифаси: а) адабий жараённи, адабиётнинг тараққиёт тамойилларини, қонуниятларини чуқур ўрганишдан, улардан адабий ҳаракатни янада ривожлантириш учун зарур бўлган хулосалар чиқаришдан иборат. Адабиётшунослик бадиий адабиётни замон талаблари асосида тинимсиз ривожлантиришга, халққа хизмат қилдиришга ҳаракат қилади; б) адабиётшунослик китобхоннинг эстетик дидини шакллантиришга, уни назарий жиҳатдан қуроллантиришга хизмат қилиши лозим. Адабиётшунослик адабиёт билан ҳаёт, ёзувчи билан китобхон ўртасидаги алоқада воситачи, уларни бир-бири билан боғловчи кўприқдир.

Адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари

Адабий жараён ва бадиий адабиёт ҳақида фикр юритувчи “Адабиётшунослик” шундай бир умумлаштирувчи-жамловчи истилоҳдирки, унинг таркибига бир неча соҳалар — махсус фанлар киради. Адабиётшунослик таркибига “Адабий танқид”, “Адабиёт тарихи”, “Адабиётшунослик методологияси”, “Адабиёт назарияси”, “Адабий манбашунослик”, “Адабий магншунослик”, “Библиография” каби фанлар мансубдир. Шулардан: “Адабий танқид” адабий жараён ҳақида, “Адабиёт тарихи” бадиий адабиётнинг тарихий тараққиёт йўли ҳақида, “Адабиётшунослик методологияси” ўтмиш ва ҳозирги замон адабиётини ўрганиш тамойиллари ва усуллари ҳақида, “Адабиёт назарияси” бадиий адабиёт ва ижодий жараён қонуниятлари ҳақида баҳс юритиш билан шуғулланади. Агар, таъбир жоиз бўлса, адабиётшуносликнинг қуйи босқичи — “Адабий танқид”, ўрта босқичи — “Методология” ва “Адабиёт тарихи” ва, ниҳоят, юқори босқичи — “Адабиёт назарияси” дейиш мумкин. Албатта, бу — шартли тасниф. Аслида бу предметлар бир-бирига ғоятда жипс боғлиқдир: бирини иккинчисидан, иккинчисини биринчисидан устун қўйиб бўлмайди.

Адабиётшуносликнинг таркибий қисмлари ҳақида фикр юритилар экан, даставвал, уларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин:

1. Адабиётшуносликнинг асосий соҳалари (фанлари).

Ўтмишда адабиётшунослик фанлари асосан бир бутун ҳолда мавжуд бўлган. Кейинги асрларда адабиётшуносликнинг тарихий ривожланиши жараёнида ундан махсус фанлар — адабий танқид, методология, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси ажралиб чиққан. Сирасини айтганда, адабиётшуносликнинг ўзи ҳам ўтмишда фалсафа, мангик, ахлоқ, бадий адабиёт билан қоришиқ ҳолда “яшаган”.

Маълумки, тарихий тараққиётнинг ҳар бир босқичи адабий жараёнида пайдо бўладиган кўплаб асарлардан абадий танқид томонидан танилаб — саралаб олинганлари (миллионлаб китобхонлар қалбига йўл топа олганлари)гина — давр синовидан муваффақиятли ўтганларигина адабиёт тарихи мулкига айлана боради. Тарихий-абадий ҳодисалар (адабиёт тарихи) эса “Адабиёт тарихи” фани томонидан тадқиқ қилинади. Адабиёт тарихи адабий жараёнлардан ўсиб чиққанидек, “Адабиёт тарихи” фани ҳам “Адабий танқид”дан етишиб чиқади. “Адабий танқид” ва “Адабиёт тарихи”дан “Адабиётшунослик методологияси” пайдо бўлганидек, “Адабий танқид”, “Адабиёт тарихи” ва “Методология”дан “Адабиёт назарияси” фани вужудга келади ва аксинча: “Адабиёт назарияси” “Адабий танқид” ва “Адабиёт тарихи” фанлари учун замин бўлиб хизмат қилади. Абадий жараён билан бадий адабиёт, адабиётшунослик фанлари — абадий танқид, адабиёт тарихи, методология, назария орасида ҳамиша диалектик муносабат бўлади. Бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ бўлган адабиётшунослик фанларининг ҳар бири олдида ўзига хос илмий-амалий вазибалар туради. Шу фанлардан баъзилари хусусида қисқа-қисқа тўхталиб ўтайлик.

△**Абадий танқид** — адабиётшуносликнинг адабий жараёнга дарҳол аралашадиган соҳаси, адабиётшуносликнинг бадий ижод жараёнига илк дафъа кириб боришидир. Адабий танқид, биринчидан, муайян давр адабий жараёнининг долзарб масалаларини кўтариб чиқиши ва уларни замонанинг ғоявий-эстетик талаблари нуқтаи назаридан ёритиш асосида адабиёт олдида турган муҳим вазибаларни

белгилашга; иккинчидан, адабий жараёнда иштирок этган барча ёзувчиларнинг ижодий — фаолиятини таҳлил қилиш (ютуқ ва камчиликларини аниқлаш, илғор тажрибаларини умумлаштириш, оммалаштириш) орқали улар ижодини ривожлантириш; учинчидан, энг янги асарларни ўз вақтида зудлик билан таҳлил қилиб, муаллифларнинг ютуқларини кенг ёйиш ва камчиликларига хотима беришга ва, ниҳоят, тўртинчидан, миллион-миллион китобхонларнинг эстетик дидини ўстиришга, адабий-бадий ҳодисаларни нозик ҳис қилишга кўмак беришга бурчлидир. ↪

Хуллас, давр билан ҳамнафас бўлиш, адабий жараёнга фаол муносабатда бўлиш орқали илғор ижтимоий тамойил ва ғояларнинг адабиётга киришига мадад бериш адабий танқиднинг вазифасидир. Адабий танқиднинг асосий тамойили шуки, у ёзувчининг ижодий меҳнатига ҳурмат, манфаатдорлик ва эҳтиёткорлик билан ёндашиши ва уни талабчанлик билан баҳолаши лозим. Ҳаққоний абадий танқид ҳамisha жамиятнинг ўй ва андишаларини ифодалайди. Адабий танқид бадий адабиёт билан ҳаёт воқеа-ҳодисалари моҳиятини чуқур англашга ҳисса қўшади.

Ўзбек адабий танқидчилиги — ўзбек адабиёти тарихининг доимий йўлдоши. Мутахассисларнинг аниқлашларича, ўзбек адабий танқидчилиги ўн бир асрлик бой тарихга эга. Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи методологик жиҳатдан икки типга ажратиб ўрганилади: а) IX асрдан тўтиб XIX аср охирларигача бўлган ўзбек адабий танқидчилиги тарихи. Бу давр адабий танқидчилиги соф Шарқона танқидчилик руҳида бўлганлиги билан ажралиб туради ва у “ўзбек мумтоз адабиёти тарихи танқидчилиги” деб юритилади; б) XX аср ўзбек адабий танқидчилиги тарихи. Бу давр адабий танқидчилиги Овруда типидagi танқидчилик сифатида тавсифланади ва у “реалистик ўзбек адабиёти тарихи танқидчилиги” деб юритилади.

Адабиёт ривожини ҳамisha танқид ривожини билан узвий боғлиқ бўлган. Адабий танқид адабий жараён ҳодисалари (чунончи, адабий асар) хусусида фикр-мулоҳаза юритиб, улар устидан ҳукм чиқариш билан машғул бўлар экан, адабий танқиднинг мазмуни ҳукм қилинувчи адабиёт мазмунининг худди ўзгинасидир, фақат фарқи шаклидадир. Ёзувчи ҳаёт ҳақидаги ўз таассуротларини бадий образлар ор-

қали ифода этса, танқидчи ўзининг адабиёт ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини мантиқий (қисман бадиийлик унсуридан фойдаланган ҳолда) фикр воситаси билан ифода этади. Бу борада адабиёт танқид билан бевосита боғлиқ бўлиб бири-бирига ўзаро таъсир этади. Шу маънода адабий танқид тарихи бадиий адабиёт тарихининг худди ўзгинасидир. Шу ваздан, адабий танқид тарихини ўрганмасдан туриб бадиий адабиёт тарихини пухта ўрганиш амримаҳолдир. Бу ҳол адабий танқид тарихини ўрганишни бадиий адабиёт тарихини ўрганишнинг ажралмас бир қисми қилиб қўяди.

Шу маънода, ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш бўйича анча-мунча ишлар қилинганини таъкидлаб ўзбек адабий танқиди тарихи етарли даражада пухта ўрганилмаганлигини қайд қилиб ўтамиз. Тўғри, ўзбек адабий танқиди тарихини ўрганишда (ишлаб чиқишда) Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Абдураҳмон Саъдий, Олим Шарафиддинов, Отажон Ҳошим, Мақсуд Шайхзода, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Воҳид Абдуллаев, Фулом Каримов, Азиз Қаюмов, Натан Маллаев ва бошқаларнинг хизматлари бор. Ўзбекистон Республикаси ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти олимлари икки томлик “Ўзбек совет адабий танқиди тарихи” (1987), Б.Валихўжаевнинг “Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X—XIX асрлар” (1993), А.Ҳайитметовнинг “Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари” (1959), Ҳ. Қудратуллаевнинг “Бобурнинг адабий-танқидий қарашлари” (1983), Б. Назаровнинг “Ўзбек адабий танқидчилиги: ғоявийлик, метод, қаҳрамон” (1979) каби китоблари нашр қилинди, докторлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинмоқда. Олий ўқув юртлари талабалари учун Н.Худойберганов ва А.Расуловнинг “Ўзбек совет адабий танқидчилиги” дарслиги нашр қилинган (1990).

С Адабиёт тарихи сўз санъатининг вужудга келиши ва ривожланиш тарихини тадқиқ этади, кишилик жамиятининг тарихий тараққиётида бадиий адабиётнинг роли ва аҳамиятини белгилайди.

Адабиёт тарихи инсониятнинг илк маданияти билан бирга туғилган. Ўзбек адабиёти тарихи, дастлаб, тазкиралар тарзида келиб чиқиб (Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкира туш-шуаро”, Алишер Навоийнинг “Мажолис ул-

нафонс” асарлари), кейинчалик у махсус фан сифатида шаклланган.

Маълумки, ўзбек адабиёти тарихи деганда унинг пайдо бўлишидан тортиб ҳозирги босқичигача бўлган тараққиёт йўли тушунилади. Кўп асрлик бой ўзбек адабиёти тарихи методик жиҳатдан икки катта даврга бўлиб ўрганилади: а) энг қадимги даврлардан тортиб XIX аср охирларигача бўлган адабиёт тарихи; б) XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихини тадқиқ этиш борасида Абдурауф Фитрат, Абдурахмон Саъдий, Отажон Ҳошим, Олим Шарафиддинов, Воҳид Зоҳидов, Ҳамид Сулаймонов, Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Порсо Шамсиев, Воҳид Абдуллаев, Ботир Валихўжаев, Эргаш Рустамов, Абдурашид Абдуғафуров, Содир Эркинов, Раҳмонқул Орзибеков, Эргашали Шодиев, Ҳаким Ҳомидий, Ҳамид Ҳомидов, Иброҳим Ҳаққул, Суйима Фаниева ва бошқалар самарали меҳнат қилганлар. Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти олимлари ўзбек мумтоз адабиётининг беш томлик илмий тарихини яратганлар. Натан Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” (1-том, 1962), Воҳид Абдуллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” (2-том, 1964) ва Фулом Каримовнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” (3-том, 1966) дарсликлари олий адабий таълим тизимидан мустаҳкам жой олган. XX аср ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш борасидаги тадқиқотлар ҳам эътиборли. “Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки” (1-том, 1961, 2-том, 1962) — ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихининг биринчи илмий умумлашмаси эди. Жаҳон адабиёти ва ЎзФА Адабиёт институти олимлари ҳамкорликда 1987 йилда “История узбекской советской литературы” китобини чоп этишган. Кейинги йилларда олимларимиз ҳозирги ўзбек адабиёти тарихи кўп томлигини яратганлар. Бир гуруҳ стакчи мутахассислар томонидан олий ўхув юртлари талабалари учун ҳозирги ўзбек адабиёти тарихидан дарслик яратилди (1990—1999). Умуман айтганда, ҳозирги ўзбек адабиёти тарихини тадқиқ қилишда Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Салоҳиддин Мамажонов, Маҳмудали Юнусов, Озод Шарафиддинов, Лазиз Қаюмов, Умарали Норматов, Бегали Қосимов, Наим Каримов, Норбой Худойбергенов, Акрам Каттабеков, Нуриддин Шукуров, Собир Мирвалиев, Фаффор

Мўминов, Иброҳим Ғафуров, Бахтиёр Назаров, Саъдулла Мирзаев, Саид Алиев, Раҳим Азимов, Раҳим Муҳомов ва бошқа олимларимиз самарали меҳнат қилдилар.

Адабиёт тарихи адабиёт назарияси хулосаларига суяниб иш кўради ва, айна чоқда, уни янги илмий хулосалар, фактик материаллар билан бойитади.

Адабиёт назарияси сўз санъатининг моҳияти, табиати, ўзига хос хусусиятлари, тараққиёт қонуниятларини, кишилик жамияти ривождаги ролини тадқиқ қилади, бадий асарларни таҳлил қилиш тамойиллари ва унга баҳо бериш меъёрларини белгилаб беради. Адабиёт назарияси ҳаёт фалсафасига асосланиб, бутун бир давр ва замонларнинг сўз маҳсулоти, муайян асарларнинг таҳлили ҳамда тарихий-адабий жараёнларни ўрганиш орқали назарий хулосалар чиқаради. Адабиёт назарияси, биринчи галда, реалистик адабиёт, романтик адабиётнинг тараққиёт йўллари, моҳияти ва тажрибалари ҳақида баҳс юритади, Адабиёт назарияси бадий адабиётнинг образлилиги, халқчиллиги, тиликлиги, нафоси ва бошқа масалаларини текширади, адабий асар унсурлари (шакл ва мазмун мутаносиблиги, мавзу ва ғоя, сюжет, конфликт, композиция, бадий тил хусусиятлари, шеър илми) ҳақида фикр юритади, адабий турлар ва жанрлар, адабий оқим, ижодий метод ва услуб, анъана ва янгилик каби масалаларни тадқиқ этади.

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ҳам адабиёт назариясига оид бир қатор рисоалар бор. Бироқ бу рисоаларнинг аксарияти шеър илми ("Аруз илми", "Қофия илми", "Бадийлик илми", "Муаммо илми") талқинига бағишланган. Аждодларимиз назарида шеър деганда асосан адабиёт, шеър илми деганда адабиёт назариясини тушуниш устувор мавқега эга бўлган. Кейинги асрларда, хусусан XX асрда адабиёт деганда шеър ҳам, наср ҳам, драматик асар ҳам тушуниладиган бўлган. Шу важдан адабиёт назарияси деганда фақатгина шеър илми эмас, наср ва драматик асарлар қонуниятлари ҳам тушуниладиган бўлган. Демокчимизки, даврлар ўтиши билан адабий-назарий қарашларимиз доираси кенгая борган, моҳияти чуқурлашаверган. Айтиш лозимки, Алишер Навоийнинг "Мезон ул авзон", "Муҳокаматул луғатайн", Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Рисолаи аруз" (Мухтасар" каби) илмий асарлари

МУНДАРИЖА

1. Муаллифдан	3
2. Муқаддима. Адабиётшунослик фанлари	6

I бўлим

АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ

<i>Биринчи боб.</i> Ҳаёт ва адабиёт	27
<i>Иккинчи боб.</i> Бадиий образ	41
<i>Учинчи боб.</i> Бадиий адабиётда типиклаштириш	62
<i>Тўртинчи боб.</i> Дунёқараш ижод эркинлиги, миллийлик, халқчиллик ва умуминсонийлик	77

II бўлим

БАДИИЙ АСАР

<i>Биринчи боб.</i> Мазмун ва шакл, мавзу ва ғоя.	92
<i>Иккинчи боб.</i> Бадиий сюжет	108
<i>Учинчи боб.</i> Адабий асар композицияси	136
<i>Тўртинчи боб.</i> Бадиий асар тили	156

III бўлим

ШЕЪР ИЛМИ ТАЪЛИМИ

<i>Биринчи боб.</i> Бармоқ тизими	193
<i>Иккинчи боб.</i> Аруз тизими	233
<i>Учинчи боб.</i> Қофия сабоқлари	264
<i>Тўртинчи боб.</i> Поэтик кўчимлар	323

<i>Бешинчи боб.</i> Бадиий санъатлар.....	354
<i>Олтинчи боб.</i> Поэтик синтаксис.....	422

IV бўлим АДАБИЙ ЖАРҒОН

<i>Биринчи боб.</i> Адабий турлар ва жанрлар.....	459
<i>Иккинчи боб.</i> Ижодий метод, адабий оқим ва индивидуал услуб.....	519
<i>Мутолаа учун тавсия этилган адабиётлар</i>	555

Тўхта Бобоев

АДАБИЁТШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

Ўзбек тилида

“Ўзбекистон” нашриёти — 2001. Тошкент, 700129,
Навий кўчаси, 30.

Бадний муҳаррир *Х. Меҳмоноев*
Техник муҳаррир *У.Ким*
Мусахҳиҳ *С. Абдувалиева*
Компьютерда гайёрловчи *Э. Ким*

Теризга берилди 1.03.2001. Босишга рухсат этилди 18.04.2002.
Бичими 84x108¹/₃₂. “Таймс” гарнитура офсет усулида босилди.
Шартли бос.т. 29,4. Нашр т. 29,35. 2000 нусхала чоп этилди.
Бухортма №87

“Ўзбекистон” нашриёти, 700129. Тошкент. Навий кўчаси, 30.
Нашр № 44-2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси 1-босмахонасида
босилди. 700002. Тошкент, Сог‘он кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.